

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд

Контекст и нормативност в критическата теория на Макс

Хоркхаймер и Теодор В. Адорно

на **Меги Николаева Попова**

по конкурс

за придобиване на образователно-квалификационна степен

“Доктор по философия”

Направление: 2.3. Философия

(История на философията. Съвременна философия)

Рецензент:

проф. д-р Димитър Вацов,

Департамент „Философия и социология“, НБУ

Дисертационният труд *„Контекст и нормативност в критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно“* на Меги Николаева Попова е с общ обем от 267 с. Разпределен е, както следва: Увод, Заключение, четири глави, Заключение и Библиография. Библиографията съдържа над 100 заглавия на български, английски и немски език като те са действително цитирани в дисертацията. Стилът е аналитично ясен, а текстът е прегледно подреден като дори всяка глава започва със собствено въведение и завършва със заключение. Изследването е напълно самостоятелно, дори повдига силни авторски заявки и систематично и ангажирано ги защитава.

Рефератът точно предава съдържанието на дисертацията, а приносите са коректно формулирани. С осем научни публикации, както и с множество участия в различни научни форуми и с допълнителни публикации в културни издания, кандидатът значително надхвърля както наукометричните, така и неформалните академични изисквания за придобиване на образователно-квалификационната степен “доктор по философия”. Меги Попова има и допълнителното достойнство да е била преподавател по философия в училище, а и в университета.

Не се намирам в конфликт на интереси с кандидата.

х х х

По същество дисертационният труд *„Контекст и нормативност в критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно“* е първото цялостно изследване на схващанията за критическа теория (и на техните метаморфози) в работите на Хоркхаймер и Адорно на български език. Приложеният метод е на внимателна текстуална и историко-философска реконструкция на основни проблеми и понятия на двамата автори като върху тази линия е насложена и втора авторска линия на философска проблематизация: а именно, Меги Попова тества съотношението между контекстуалност и нормативност в разбиранията на Хоркхаймер и Адорно и, провеждайки собствена интерпретация, се опива да ги защити от различни налични критики. Тя настоява, че техният профил на критическа теория може да бъде адекватен и днес.

Задачите на изследването са детайлизирани в Увода. Представена е известната критична бележка на Хабермас към Хоркхаймер и Адорно (а и към първата вълна на критическата теория по-общо): че критиката на инструменталния разум не рефлектира върху

собствените си нормативни основания! Тук дисертантът посочва и собствения си залог: да покаже, срещу Хабермас, че иманентната критика няма нужда от допълнително (външно, метанормативно) обосноваване. Меги Попова уточнява също така, че подходът ѝ е да „(ре)конструира една обща теория; в някакъв смисъл теорията, представена в текстовете на Хоркхаймер и на Адорно образува една цялостна традиция, която се нарича *критическа теория*“ (с. 8). След това глава по глава е изложен планът на дисертацията като стратегията е по-скоро хронологическа, проследяваща различни етапи в развитието на схващанията на двамата автори: от проследяването на теоретичните контексти, повлияли на Хоркхаймер и Адорно (Първа глава), през ранните работи на Хоркхаймер от 30-те години (Втора глава) и съвместната *Диалектика на просвещението*, както и на други публикации от 40-те (Трета глава) до късните работи на Адорно и то през призмата най-вече на *Негативната диалектика* и *Minima Moralia* (Четвърта глава).

След Увода донякъде нетривиално следва „Въведение към разбирането за контекст и нормативност“. Тук докторантът всъщност се опитва да изясни базисния категориален апарат, с който ще развие собствената си авторска линия на проблематизация на критическата теория като контекстуална теория. Базисните понятия са „контекст“ и „нормативност“, но – второто - не в смисъла на аконтекстуална универсална нормативност (ала Хабермас), а като извор на едно практическо *трябва*: като „утопия“, че *трябва контекстът да се промени!* Искам да подчертая, че замисълът тук е много интересен, но все още виждам доста неясноти. Например понятието контекст е въведено чрез дефиниция на научния ръководител: “културните условия за възможно или действително проявление или съществуване” (Видински 2019, 92). Нужно е обаче допълнително прецизиране: тези условия, да речем по отношение на критическата теория, хомогенна система ли образуват („тоталното общество“, „капитализмът“) или пък са разпръснати и хетерогенни (в смисъла на „историческото априори“ или „архивът“ на Фуко)?

Доколко тези условия са статична рамка на опита, която хваща актьорите в капан, и доколко в контекста има събитийност, трансформативен потенциал, и какъв по-точно? И как изобщо разпознаваме кои са културните условия на настоящето (контекста), които трябва (искаме!) да трансформираме? И всички културни условия, които заварваме като контекст, причиняват страдание и трябва да бъдат трансформирани?

Всъщност визирам един голям дебат в критическата теория – около т. нар. „парадокс на субекта“ – разгърнал се между контекстуалисти (пост-фукоянци) и универсалисти (хабермасианци) през 80-те и 90-те години на 20 в. Разбирам желанието на дисертанта „да прескочи“ постструктуралистките развития в критическата теория и направо да открие „трети път“ помежду модерността и постмодернизма (анонс от края на „Въведението“), но във философията трудно се правят прескоци. Към този аргумент – за по-внимателно отношение към постструктуралистката критика като специфично развитие на „критическата теория“ – ще се връщам и по-нататък. Със сигурност то ще помогне допълнително за по-добри отговори на иначе отлично поставения водещ въпрос: Как да обясним как и кога успешно се комбинират 1) дескриптивната функция на критическата теория да диагностира „контекста“ на нашето настояще; и 2) нормативната ѝ функция да изисква неговата промяна, изправяне на неправдите в него.

Първа глава „Контексти и влияния“ до голяма степен „емпирично“ отговаря на един от поставените от мен въпроси: доколко контекстът е хомогенен или пък е множествена и динамична констелация от хетерогенни условия. Теориите, които оказват влияние и играят ролята на контексти за възникването и развитието на критическата теория на Хоркхаймер и Адорно, са множество и разнородни: Меги Попова ги реконструира коректно, макар и малко формално в някои от случаите (което е неизбежно при наличните ограничения). Киркегор, Шопенхауер, Ницше, Фройд, Вебер, Лукач, Кант, Хегел и Маркс – това са авторите, за

които са скицирани концептуални прилики, но и контрасти спрямо Хоркхаймер и Адорно. Съвсем основателно на Маркс е отделено най-голямо внимание: любопитно е, че Меги Попова чете Маркс внимателно, отчита нееднозначността в съчиненията му и възможността той да бъде реконструиран по противоположни начини: „детерминистично или месианистично и утопично“ (с. 58). Тя обаче предпочита не толкова да критикува детерминизма му (прави го меко), колкото да подчертава контекстуализма и утопичността му – т.е. да го провлича в желана посока. Подобна интерпретация е напълно правомерна, но се чудя дали един по-остър и конфронтиращ прочит спрямо Маркс, но и спрямо Хоркхаймер и Адорно – експлициращ повече неяснотите и противоречията в техните концепции – не би дал повече яснота на собствените философски залози на Меги Попова.

Втората глава „Ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер“ реализира първото самостоятелно изследване върху Хоркхаймер в България (като тук трябва да се добавят и вплетените в следващите две глави анализи на по-късните му работи). Докторантът показва, че първият идеолог на Франкфуртския институт, макар и да е много близък до Маркс, формулирайки задачите на материализма и критическата теория, извършва някои сериозни ревизии спрямо Маркс. Например, трансформацията на контекста (на капитализма), т. е. революцията, няма и не може да настъпи „по историческа необходимост“: тя *трябва* да настъпи, но това „трябва“ е от друг порядък спрямо формалната „необходимост“ – то по-скоро от порядъка на *желанието*, а според дисертанта при Хоркхаймер то е „морално трябва“. Основателно Меги Попова акцентира и върху това, че за Хоркхаймер **страданието** е основният легитимационен ресурс на критическата теория – на нейния трансформативен залог: тя трябва да го изкорени, облягайки се на моралните ценности на състраданието и солидарността. Авторката се противопоставя на психологическите, субективистки и емотивистки схващания за страданието – показва, че „Хоркхаймер говори за “социалното страдание”, т.е. страдание, предизвикано от социално-икономическите условия, в които групи от хора се

намират.“ (с. 78). Това е ортодоксална марксистка позиция, в която обаче има проблем: каква е привилегированата гледна точка, от която – ако не се доверяваме на субективните свидетелства на хората – можем да им кажем, че те страдат, макар да не го осъзнават? Меги Попова маркира този проблем през Лукач като липса на „класово съзнание“ – знаем, че станалият държавен марксизъм коригираше на практика тази липса на „класово съзнание“ с насилие (т. е. причиняваше страдание). За да избегнат този парадокс на марксизма – от своята свръхпривилегирована „научна“ гледна точка да лекува страданието с по-голямо страдание – по-късните критически теоретици като А. Хонет, Л. Болтански, Н. Фрейзър и много други приеха за източник своята диагностика не „научните“ или „философски“ постулати на критическата теория, а артикулациите на хората, техните всекидневни оплаквания, които – колкото и да са субективни – трябва да бъдат изслушани и внимателно генерализирани. Така че тук маркирам още един проблем, на който се надявам Меги Попова в бъдеще да реагира: да помисли какво, ако не това, което хората ни казват, може да открои тяхното страдание, а оттам и неговите структурни условия? Но така няма как да не оставим настрана философското си високомерие и – дори неохотно! - да се доверим на емпиричните социология, психология, антропология, както впрочем искаше и Хоркхаймер. И каквато задача директно поставя във всичките си ранни работи, включително в програмната „Традиционна и критическа теория“, която е реконструирана чудесно.

Третата глава „Диалектика на Просвещението и критиката на инструменталния разум“ детайлно реконструира прочутата съвместна книга на двамата автори, като успява да разграничи, но и да свърже подходите им в нея, използвайки другите им трудове от 40-те. Меги Попова освен това показва различни възможности за прочит на иначе тоталното шествие на инструменталния разум в историята – като „континюитет“ или като хиперболизирана „алегория“. Показва също как чрез понятието за „културна индустрия“ Адорно разширява и в някакъв смисъл „пренасочва“

марксистското разбиране за практиката от редукция до социално-икономическите отношения към културата и изкуството, т.е. размива се границата между база и надстройка, а реификацията и остоковяването добиват по-широк смисъл. Важно наблюдение е, че както инструменталният разум (приоритетният концепт на Хоркхаймер), така и „културната индустрия“ (на Адорно), с техния принцип на еквивалентност и технологична възпроизводимост, са противопоставени на един идеал за спонтанност и автономия, който е бил запазена марка на изкуството, което сега обаче бива погълнато от перверзната рационалност на капитализма. Бих препоръчал тук в бъдеще докторантът да помисли дали чрез рязкото противопоставяне между повторение, възпроизводство, овещняване, афирмативност, от една страна, и спонтанност, автономия, уникалност, негативност, от друга, Адорно и Хоркхаймер не възпроизвеждат специфична версия на онтологическа разлика, подобна на разликата автентично-неавтентично, която Адорно по-късно критикува у Хайдегер? И дали в *Негативната диалектика*, макар и не много успешно, не се опитва да я преодолее? Впрочем към преодоляването на подобни онтологични разлики са насочени „постмодерните“ понятия за имитация и симулация или експлицитните тези на Дерида („итерацията е алтерация“) и на Делюз (различието е повторение).

Последната глава „Критическата теория като негативна диалектика“ представлява опит критическата теория в епистемологичен план да бъде видяна в нейната завършеност (но това значи и в нейната принципна незавършваемост) като негативна диалектика. Но в същото време критическата теория следва да бъде завършена и в нормативен план – в хоризонта на *Minima Moralia* на нея ѝ бива зададен един специфичен – контекстуален и категоричен едновременно – императив.

В епистемологичен план е осъщесвена внимателна и ценна реконструкция на трансформациите, на които Адорно подлага хегеловата диалектика, за да я освободи от догматичното пред-

допускане на твърдение. Както при Хегел, ако „понятие и предмет (и други диалектически двойки) се разбират като опосредени, тоест взаимно конституиращи се, тогава при срещата („сблъсък“) между понятие и предмет, понятието се изменя и този процес е вид иманентна критика, но в същото време предметът също търпи изменение“ (с. 208). Само че при Адорно понятието не доминира над предмета и никога не може да съвпадне с него, а при опита да го обхване винаги остава нередущуируем негативен „остатък“, който преобръща понятието и т.н. Тук в бъдеще бих препоръчал да се мисли по какво негативната диалектика на Адорно се отличава от – и има ли предимства пред – херменевтиката, в частност от радикализираната критически херменевтика, каквато е деконструкцията на Дерида или дори от радикалната онтология (трансценденталният емпиризъм) на Делюз.

Още по-интересен е нормативният план: как се решава авторската дилема, поставена от Попова пред критическата теория – как тя да се позиционира едновременно контекстуално и нормативно, отвъд формалния универсализъм обаче? Без да проследявам реконструкцията в детайл, общият скелет на решението е следният: Изцяло контекстуално, събитийно контекстът показва какво в него не може да бъде търпяно – какво никога не трябва да бъде! За Адорно такова гранично събитие е Аушвиц. Аушвиц никога да не може да се повтори е категорически императив, защото неговата чудовищност се самоуказва индексично, изцяло иманентно, откъм контекста! Няма нужда от обосноваване.

Във висока степен съм съгласен с тази теза. Има такива събития – и Аушвиц е най-чудовищно яркото, - които изцяло иманентно указват граница на допустимото и непосредствено универсализират тази граница.

Опасността обаче е в последващата интерпретация – когато тръгнем да търсим условията за възможност на такова сингуларно събитие. Тъй като събитието е сингуларно и уникално, то не позволява лесни типизации, а това значи, че няма как лесно да

стигнем до структурните му условия. Много лесно можем да се хлъзнем по бързи аналогии. И да започнем да игнорираме едни, за да универсализираме други аспекти на нещата, така че всичко да се слее в едно: и да няма вече разлика между „демокрация“, „капитализъм“, „фашизъм“, „инструментален разум“, империя“ и пр. Адорно и Хоркхаймер са винаги на ръба на бръснача в това отношение: те сякаш хем радикално осъществяват такава идеологическа генерализация в *Диалектика на Просвещението*, хем постоянно бягат от нея или най-малкото от превръщането ѝ в практическо действие. Последователният контекстуализъм обаче би изисквал и нещо повече: не просто еднократна травматична реакция на сингуларен контекст, а бавно и плавно – херменевтично – навлизане в различни ситуации, в които събитията полека и изцяло индексично да ни позволят да извлечем типологични прилики и разлики, т.е. идентифицираме хетерогенните условия на контекста, а и да оценим кои от тях причиняват недопустимо страдание и кои не.

Всички тези размисли и въпроси обаче са породени от един силен философски текст – именно защото е силен, ясен и сърцат. Тъй като той не просто покрива, но и надхвърля изискванията по тази процедура, декларирам: Категорично подкрепям на **Меги Николаева Попова** за дисертационния ѝ труд *„Контекст и нормативност в критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно“* да бъде присъдена образователно-квалификационната степен “доктор по философия” в направление 2.3. Философия (История на философията. Съвременна философия).

12.02.2023 г.

С уважение:

Проф. д-р Димитър Вацов